

Jonas Vitartas (Jan Michał Witort, 1853–1903). **Rinktiniai raštai 1.** Iš Lietuvos etnologijos paveldo. Auksuolė Čepaitienė (sud.). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017. 384 p.: iliustr.

Jonas Vitartas (1853–1903) mokslo visuomenei yra žinomas kaip nepralenkta lietuvių valstiečių paprotinės teisės tyrinėtojas, savo darbus skelbęs lenkų kalba. J. Vitarto *Rinktinių raštų* pirmame tome skelbiami du turbūt svarbiausi jo darbai: „Lietuvių liaudies paprotinės teisės bruožai“ ir „Pirmykštės teisės bruožai“, taip pat A. Gomólos studija apie J. Vitarto publicistikos ir mokslinio darbo kelią bei kruopščiai parengta J. Vitarto „Autobiografija“. Rinktinių raštų pirmąjį tomą sudarė Auksuolė Čepaitienė, kuri yra ir straipsnio „Jono Vitarto etnologinis palikimas ir Lietuvos etnologija“ autorė.

Bandysime į J. Vitarto „Lietuvių liaudies paprotinės teisės bruožus“ pažvelgti remdamiesi 1979–2008 m. atliktų lietuvių valstiečių paprotinės teisės lauko tyrimų bei kitų etnografų surinkta medžiaga.

J. Vitarto studija „Lietuvių liaudies paprotinės teisės bruožai“ susideda iš įžangos ir 4 skyrių, kuriuose nagrinėjama šeimos teisė, daiktinė teisė, sutartys ir paprotinė baudžiamoji teisė. Įžangoje, remiantis lenkų istoriografijoje buvusia nuostata, neabejotinai pervertinama lenkų kultūros civilizuojanti įtaka lietuvių tradicinei kultūrai.

Šeimos teisės skyrius (118–149 p.) pradedamas šeiminės bendrijos, kuri pagal autoriaus nusakytus požymius atitinka neišsidalijusią šeimą, draugę (broliavą), analize. Autorius aptaria tokios šeimos vyresniojo turtinės, ūkinės ir visuomeninės teisės, jo ir kitų šeimos narių pareigas. Lietuvių valstiečių šeimos turtinius santykius tyrinėjusi etnologė A. Vyšniauskaitė su kai kuriomis išlygomis sutinka su pagrį-

diniais J. Vitarto teiginiais apie neišsidalijusias šeimas. Anot J. Vitarto, tokių šeimų XIX a. pabaigoje dar buvo išlikusių Šiaurės Lietuvoje pagal Kuršą (p. 118). Mūsų etnologai XX a. pradžioje ir vėliau draugių yra aprašę kur kas didesniame plote Dzūkijoje ir Rytų Lietuvoje.

Abejotinas autoriaus teiginys, kad lietuviai valstiečiai „dvasinės giminystės nepripažįsta visai, netgi krikšto motina nejaučia turinti kokių nors pareigų savo krikštasiūniui arba krikštaduktei, išskyrus krikšto apeigas (vaikui dovanojami marškinėliai ir kryželis)“ (p. 121). Lauko tyrimai rodo, kad viešoji nuomonė krikštateviams priskiria daugiau pareigų: nuolatinių domėjimąsi „kaip sekasi“, apsilankymą su dovanėlėmis per gimtadienius, rūpinimąsi nesuaugusiu krikštavaikiu mirus jo tėvams (ar vienam iš tėvų). Savo vaikų neturintys krikštateviai kandidatą įsivaikinti dažnai rinkdavosi iš savo krikštavaikių.

J. Vitartas visapusiškai aptaria įvairias santuokos sudarymo peripetijas. Autoriaus nuomone, dėl lenkų kultūros įtakos valstiečiai daugiau dėmesio kreipia į netekėjusios merginos dorovinį elgesį (p. 125). Atrodo, kad taip teigdamas J. Vitartas daro klaidą. Jasonių dvaro Utenos rajone savininkas kraštotyrininkas P. Vilčinskis (1796–1859) savo atsiminimuose teigia priešingai: lenkakalbis dvaras daro neigiamą įtaką tradicinei lietuvių valstiečių dorovei.

Pabrėžiama tėvų ar globėjų palaiminimo svarba jaunavedžiams. Pagal paprotinę teisę sūnus, vedęs prieš tėvų valią, praranda savo turto dalį, nepaklusni duktė – savo pasogą, bet ne kraitį, kuris yra asmeninė jos nuosavybė (p. 126). Tokia paprotinė nuostata galiojo iki sovietinės okupacijos. Tiesa, sūnus per teismą savo turto dalį galėjo prisiteisti, dukteriai tai padaryti buvo sunkiau, nes pasogos dydis pagal paprotinę teisę priklausė nuo tėvų valios.

Lauko tyrimų medžiaga visiškai patvirtina J. Vitarto teiginį apie bendrą sutuoktinių nuosavybę, kurią valdo vyras, ir kiekvieno sutuoktinio asmeninį turtą, kurį jie valdo savo nuožiūra (p. 130), taip pat giminaičių teisę susigrąžinti pasogą ir nesunaudoto kraičio dalį, jeigu nutekėjusi moteris mirė nepalikusi palikuonių (p. 131). J. Vitartas nemini laiko saugiklio: pagal paprotį visa tai susigrąžinti galima nepraėjus daugiau kaip metams nuo vestuvių.

Autorius nagrinėja užkurstę kaip savitą, iš senų laikų išlikusią santykių formą, pabrėžia užkurio pasogos dydžio svarbą užkurio statusui šeimoje (p. 132–133). Abejotinas J. Vitarto teiginys apie užkurstės sąsajas su matriarchatu.

J. Vitartas pabrėžia, kad lietuvių paprotinė teisė, kitaip nei rusų paprotinė teisė, nenumato, kokiais bausmių būdais ir priemonėmis galima bausti žmonas. Į vyro ir žmonos tarpusavio vaidus negalima kištis niekam, nes tai asmeninis reikalas (p. 134). Lauko tyrimų medžiaga tai patvirtina: į vyro ir žmonos vaidus kaimo sueiga nesikiša tol, kol įvyksta kriminalas, pavyzdžiui, vyro užmušama ar sunkiai sužalojama žmona. Vieninteliai skriaudžiamos žmonos užtarėjai yra jos broliai, kurie pagal paprotį turguje, smuklėje ar kur nors kitur sesers skriaudėją gali „pauklėti“.

Neatitinka tiesos J. Vitarto teiginys, kad „pas mus žmona nebučiuoja vyrui rankų“ (p. 134). Pavyzdžiui, esu girdėjęs savo senelės iš motinos pusės pasakojimą, kad jos motina, poeto A. Baranausko jaunystės draugo kunigo P. Viksvos sesuo, būdama labai religinga, kasdien iš Remeikių kaimo apie 6 km eidavusi į Vabalninką šv. Mišių išklausti ir prieš išeidama vyrui pabučiuodavusi ranką atsidėkodama, kad vyras ją išleidžia į bažnyčią.

Teisingas J. Vitarto teiginys, kad nesantuokiniai vaikai „paveldi pagal motiną beveik tokiomis pat sąlygomis kaip san-

tuokiniai vaikai“ (p. 139). Lauko tyrimų medžiaga rodo, kad nesantuokinį vaiką turinčiai merginai ištekęjus, jos nesantuokinis vaikas įgyja vienodas teises su santuokiniais vaikais į bendrą šeimos turtą tik tuo atveju, kada nesantuokinį vaiką tokios moters vyras įvaikina.

Abejotinas J. Vitarto teiginys dėl senų žmonių ir ligonių mirties pagreitinimo, kas, jo nuomone, seniau Lietuvoje būdavo dažnai (p. 141). Atrodo, kad tokį autoriaus teiginį paskatino jo bendra nuostata: lietuvių liaudies kultūra, palyginti su lenkų kultūra (autorius turi galvoje sulenkėjusių Lietuvos bajorų luomą), yra nedvasinga, perdėm materialinė. Daryti išvadą dėl praeityje buvusio senų žmonių ir ligonių mirties pagreitinimo remiantis tik tautosaka, mano nuomone, yra klaidinga.

Šiame skyriuje taip pat aptariamas nusenusių tėvų išlaikymo klausimas, plintanti griežtai apibrėžto išlaikymo forma – išimtinė. Nesilaikančius išimtinės sutartyje numatytų išpareigojimų vaikus jų laikyti priverčia valsčiaus teismai. J. Vitartas nepateikia patikimos statistikos, kokia dalis tėvų šiuo klausimu kreipiasi į valsčių teismus. Lauko tyrimai rodo, kad praėjus 80–100 metų nuo J. Vitarto laikų, viešoji nuomonė, kuri tokiems dalykams yra jautri, pateikia tik pavienius atvejus ir dažnai su moralu. Pavyzdžiui, Žiobiškio bažnytkaimyje (Rokiškio raj.) dviem sūnums išsidalijus žemę, motina apsigyveno pas vieną, o antrasis išpareigojo kasmet motinai tiekti sutartą produktų kiekį. Į motinai skirtas bulves antrasis sūnus „dėl svorio“ pridėdavo bulvės dydžio akmenukų. Kada pokario metais šis sūnus, kaip Birželio sukilėlis, pateko į kalėjimą ir ten mirė, tikėtina, iš bado, viešoji nuomonė sūnaus mirtį suvokė kaip Dievo bausmę už elgesį su motina. Mano nuomone, J. Vitarto teiginys, kad „apskritai vaikų ir pasenusių tėvų santykis labai nutolęs nuo bet kokio humanizmo, bet kokio žmogiškumo

ir teisingumo jausmo, ypač kai išimaisio materialiniai klausimai“ (p. 143), yra gero- kai sutirštintų spalvų ir kyła iš jo nuostatos dėl lietuvių ir lenkų kultūrų santykio.

Skyriaus pabaigoje aptariama turinčių žemės mažamečių našlaičių globa ir rūpyba. Lauko tyrimų medžiaga patvirtina J. Vitarto teiginius. Atrodo, kad nuo J. Vitarto laikų iki XX a. vidurio šios institucijos buvo padariusios pažangą, pavyzdžiui, nustatant globą 3–4 dešimtmečiais buvo sudaromas mažamečių vaikų turto aprašas, pagal kurį, šiems vaikams sulaukus pilnametystės, turtas buvo gražinamas.

„Daiktinės teisės“ (p. 150–172) skyriuje nagrinėjama žemės pasidalijimo teisinė praktika, kuri po baudžios panaikinimo iš esmės pasikeitė: pasidalijimas nebepricklausė tik nuo vyresniojo valios, vienodomis teisėmis galėjo dalyvauti visi šeimos nariai, tarp jų ir moterys (joms paprastai buvo sumokama už priklausančią žemę). J. Vitartas atkreipia dėmesį, kad dalijantis ūkį „lygybės taisyklės kartais pasiekia kraštutines ribas; aritmetinės lygybės laikomasi labiausiai“ (p. 157). Lauko tyrimų medžiaga ši teiginį visiškai patvirtina. Pavyzdžiui, prieš Antrąjį pasaulinį karą Mėčionių kaime (Ignalinos raj.) broliams dalijantis ūkį buvo kviečiamas į pagalbą patyręs kaimynas, kuris mokėjo į reikiamą dalių skaičių padalyti medinius trobesius (dalijant buvo įvertinamas net rąstų skaičius ir ilgis).

J. Vitartas išsamiai aptaria lietuvių valstiečių teises pažiūras į mišką ir jo gėrybes, taip pat į žvejybą. Lauko tyrimų medžiaga patvirtina, kad iki 1940 m. vyravo J. Vitarto suformuluotas požiūris: „darbas kuria nuosavybę, [...] todėl visa tai, kas egzistuoja be žmogaus darbo, yra prieinama visiems, tarsi „Dievo nuosavybė“, kuria gali naudotis kiekvienas... Pasak liaudies, senieji miškai, nesodinti žmogaus rankomis, o egzistuojantys nuo neatmenamų laikų, ligi šiolei yra tarsi Dievo nuosavybė...“

(p. 161). Savavališko miško kirtimo, uogų, grybų, riešutų, vaistažolių rinkimo dvarininko ar valdiškame miške valstiečiai iki 1940 m. okupacijos nelaikė vagyste. Tokio požiūrio laikėsi ir kai kurie kunigai. Toks pat požiūris buvo ir į žuvų bei vėžių gaudymą upėse ir dvarams priklausiusiuose ežeruose. Tuo tarpu bet kokia savavališka veikla ūkininko miške ar ežere jau buvo laikoma vagyste, nes jie buvo įsigyti darbu uždirbtais pinigais, ir viešosios nuomonės smerkiama.

Autorius talkas laiko „seniai praėjusių laikų atgyvena“ (p. 162), bet mini talkas, kuriomis suteikiama pagalba padegėliams ar kokios kitos nelaimės aukoms (p. 196). Plintant mechanizmams, kuriems valdyti reikėjo daug žmonių, XX a. kūlimo talkos Lietuvoje tapo visuotinės, be jų negalėjo apsieiti joks ūkininkas.

J. Vitartas aptaria žemės ribų, kurių nuostatos suformuluotos dar „Lietuvos statutuose“, klausimą. Jis yra teisingas teigdamas, kad „pagal paprotinę teisę ribos, ežios ir kapčiai yra šventi ir neliečiami“ (p. 163). Žemės paviršius priklauso vien jo savininkui ir „pagal paprotinę teisę savininkas gali uždrausti per savo žemę važiuoti, varyti gyvulius, pereiti [...]“ (p. 164). Autorius kalba apie būtinybę gražinti užklydusius svetimus gyvulius, bet apie tų gyvulių padarytą žalą pasėliams, žalos įvertinimą ir jos atlyginimo formas neužsimena.

„Sutarčių“ skyriuje (p. 173–196) nagrinėjamos žodinės ir rašytinės sutartys. Žodinės sutartis autorius daugiausia sieja su samda (p. 175). Šios sutartys Lietuvoje žodžiu buvo sudarinėjamos iki Antrojo pasaulinio karo, o rangos bei mainų – ir vėliau. J. Vitartas pažymi, kad parenkant sutarčių liudytojus, itin svarbus yra jų patikimumas, kuris „prikluso nuo daugelio aplinkybių; pirmiausia kreipiamas dėmesys į jų moralines vertybes, materialinę padėtį, kartais į tarnybines padėtis ir t. t.“ (p. 175). „Pagal paprotį liudytojai neima

jokio atlygio, bet šalys privalo juos tinkamai pavaišinti“ (p. 176). Tokios nuostatos liudytojų atžvilgiu išliko iki mūsų dienų.

Kaip sutarčių vykdymo garantą J. Vitartas nurodo rankpinigius ir laiduotojus, iš kurių galima išsireikalauti žalos atlyginimą, jei sutartis bus sulaužyta. Rankpinigiai ir dabar gyvuoja. Kalbėdamas apie pinigų skolinimą, autorius kaip plintantį skolos grąžinimo garantą mini užstatomą žemę ir kilnojamąjį turtą (p. 183, 184). Bendra taisyklė, kurios buvo laikomasi: užstatomo turto vertė turi būti didesnė už skolinamą pinigų sumą, kad skolininkas būtų suinteresuotas skolą grąžinti. Kilnojamojo turto užstatymas įvairiomis formomis skolinantis pinigus buvo plačiai paplitęs XX a. pirmajame ketvirtyje.

Savo studijoje J. Vitartas skiria dėmesio žemės ir gyvulių nuomai. Aprašomas pusininkavimas kaip pagrindinė žemės nuomos forma. J. Vitartas rašo: „Ši nuomos forma labai paplitusi ir liaudies pripažįstama; atitinkami papročiai, kurių kruopščiai laikomasi ligi šiolei, skrupulingai apibrėžia abipusius šeimininko ir pusininko santykius“ (p. 182). J. Vitarto teiginius apie šią žemės nuomos formą visiškai patvirtina lauko tyrimų medžiaga. Reikia pažymėti, kad po Pirmojo pasaulinio karo pusininkavimas pamažu užleido vietą piniginiam nuomos mokesčiui.

Daugiausia dėmesio J. Vitartas skiria samdos sutartims. Autoriaus teiginys, kad valstiečių šeimoje samdinys yra jos narys, dirba ir valgo kartu su darbdavio šeima, dar galiojo maždaug XX a. antrajame ketvirtyje, nes vėliau turtingesni ūkininkai pradėjo samdinius skirti, t. y. maitinti atskirai nuo savo šeimos. Autorius pabrėžia, kad ūkininkų ir samdinių santykiuose labai svarbios paprotinės teisės nuostatos, pavyzdžiui, „valsčiaus teismai pripažįsta, kad blogas maistas, t. y. neatitinkantis vidutiniškų žmonių reikalavimų, yra pakankama priežastis atsisakyti tarnybos be jo-

kios atsakomybės“ (p. 189). Lauko tyrimai rodo, kad po Pirmojo pasaulinio karo dar buvo laikomasi senovinio papročio dalį samdinio algos apmokėti banda, t. y. samdinio teise ūkininko žemėje pasisėti sutartą kiekį gorčių javų ar linų, kurių derlių sunaudoja samdinys (p. 190).

J. Vitartas pažymi, kad kerdžius savo alga atsako už kaimo gyvulių bandos padarytą žalą pasėliams (p. 190). Tokia paprotinės teisės norma išliko tol, kol vienkiemiais neišsiskirstę kaimai samdėsi kerdžius. Aptariami ir kiti su bendru kaimo gyvulių ganymu susiję klausimai, bet nepakankamai detalai.

Kalbėdamas apie dvarų samdinius J. Vitartas išskiria pobaudžiaviniame dvarė atsiradusią naują samdinių kategoriją – ordinarininkus, arba kumečius, kurie didžiąją dalį atlygio ima natūra (p. 191). Kumečiai su natūrine alga Lietuvos dvaruose išliko iki Antrojo pasaulinio karo.

„Paprotinės baudžiamosios teisės“ skyriuje (p. 197–227) analizuojamos valstiečių paprotinės baudžiamosios teisės nuostatos, kaip ir ankstesniuose skyriuose, pateikiama daug valsčių teismų nagrinėtų bylų ir priimtų sprendimų. Valsčiaus teismai suaugusiuosius galėjo bausti pinigine bauda iki 100 rb., kalėjimu ir rykštėmis, paauglius – tik rykštėmis (p. 202). Pagal paprotinę teisę beveik kiekvienas nusi kaltimas nėra viešas, o tik asmenišką ir nukentėjusi šalis visada gali jį panaikinti: „pasitaiko, kad už vagystę nebūna baudžiama, nes teismai pasitenkina, kad nukentėjusieji atgauna pavogtus daiktus; vis dėlto kaltieji turi gauti atleidimą, kas yra būtina sąlyga, bet ne visada“ (p. 198).

Su mūsų dienomis susisieja J. Vitarto laikais buvusi nuostata: „kontrabandos liaudis nelaiko jokių nusizengimų; paprastai kontrabandininkus visuotinai palaiko pasienio gyventojai; drąsa ir narsa, būtinos tomis aplinkybėmis, net apgobia juos tam tikra aureole“ (p. 199).

J. Vitarto aprašomą arkliavagių baidimą patvirtina lauko tyrimų medžiaga, bet žalą darančių svetimų gyvulių žalojimo faktai XX a. etnografinėje medžiagoje mažai žinomi (p. 202–203).

Etnografinė medžiaga apie vagių baidimą patvirtina J. Vitarto teiginį, kad „paprutinėje baudžiamojoje teisėje žinomi recidyvai – aplinkybė, griežtai sunkinanti nusikaltimą“ (p. 205). Bet šioje teisėje neapibrėžtas senaties terminas (p. 205).

J. Vitartas nagrinėja paprotinės teisės nuostatų kitimą į santuokinės ištikimybės sulaužymą, bausmes už žodinius įžeidimus ir įžeidimus veiksmais ir pan.

Apibendrinant J. Vitarto darbą „Lietuvių liaudies paprotinės teisės bruožai“ galima konstatuoti, kad tai kol kas vienintelė išsami, valsčių teismų statistine medžiaga paremta lietuvių valstiečių paprotinės teisės studija. Valsčių teismų bylos, kuriomis rėmėsi J. Vitartas, nėra išlikusios. Vadinasi,

jeigu ne J. Vitartas, daug ko apie lietuvių valstiečių paprotinę teisę šiandien nežinotume.

Informaciniu požiūriu silpnesnės tos J. Vitarto studijos dalys, kurioms parengti, be valsčiaus teismų knygų, reikėjo kitų šaltinių. Pavyzdžiui, paprotinės teisės požiūriu beveik nenagrinėjamas vienkiemiais neišsiskirsčiusių kaimų bendruomeninis gyvenimas: kaimo sueigos ir jose nagrinėjami klausimai, kolektyvinis naudmenų (pievų, ganyklų, miškų, ežerų) valdymas ir jų teikiamos naudos pasiskirstymas tarp ūkių, su bendru kaimo gyvulių ganymu susijusios atskirų ūkių prievolės, atskirų ūkių prievolės atliekant kaimui būtinus bendrus darbus (tvorų tvėrimą ir jų remontą, tiltų statymą, žemių sausinimą) ir bausmės ūkiams, kurie tų darbų neatlieka ir pan.

Būtina pagirti vertėjų Birutos Mikalonenės ir Danguolės Svidinskaitės kruopštų darbą verčiant tekstus į lietuvių kalbą.

*Venantas Mačiekus
Vilniaus universitetas*

Gražina Žumbakienė. **Senieji Lietuvos gėlių darželiai: kvapnūs, puošnūs, gydantys.** Kaunas: Lietuvos liaudies buities muziejus, 2016. 215 p.: iliustr.

Norisi pasidžiaugti Gražinos Žumbakienės knyga, kuri papildo tradicinės kultūros tyrimų aruodą praėjusių šimtmečių etnobotanikos ir gamtos bei žmogaus ryšių savitumo tyrimais, „kur apibendrinti per keturiasdešimt darbo metų Lietuvos liaudies buities muziejuje atlikti etnografiniai tyrimai apie XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės gėlių darželius“ (p. 8).

Užsibrėžtą tikslą parašyti knygą G. Žumbakienė ėmėsi įgyvendinti turėdama solidžią tiek etnografinių tyrinėjimų patirtį ir sukaupus žinias apie pasirinktu laikotarpiu gėlių darželiuose augintus augalus, jų auginimo motyvus, naudojimą buityje ir per šventes, laikantis papročių bei atliekant apeigas, tiek praktinio darbo įrengiant Lietuvos liaudies buities muziejaus gėlių darželius patirtį. Sovietmečio laikotarpiu G. Žumbakienė pirmoji ėmė gilintis į Lietuvoje mažai tyrinėtą etnobotanikos sritį, ją plėtoti ir populiarinti, todėl autorės kompetencija nekelia abejonų. G. Žumbakienės sukaupiti empiriniai duomenys buvo publikuoti daugelyje straipsnių (p. 212–213). Suprantama ir